

Борис Степанов (Москва, РФ)

«Ковчег минувшини»: місто як об'єкт історичної екскурсії*

...Тут безперечно звучить міф, і навіть якось соромно подумати, що ми можемо побувати в цьому міфі, застрибнувши у трамвай номер п'ять. Ми бігаємо вулицями Петербурга, ...летимо у трамваях на Василівський острів і не знаємо, що мешкаємо в казці, що це місто не просте, не природне, що воно не постало, як постають поселення, ...а намріялось якось Петрові та так і закам'яніло, як намріялось. Ущільнилось, приземлилось, зробилось оформленим, речовинним, кам'яним.

Л. Галич¹

Звертання до аналізу досвіду міського існування відіграло вирішальну роль для формування сучасних Urban Studies, оскільки наблизило дослідників до пізнання різноманіття модусів міського існування й плинного повсякдення міста, дозволило побачити на тлі раціонально спланованих і масово затребуваних міських просторів більш-менш індивідуально й субкультурно обживані місця й маршрути². Однак пізнавальний статус рефлексії про міський досвід лишається допоки ще доволі невизначеним. На думку Е. Аміна і Н. Трифта, «як і для фланерства, для ритманалізу не існує достатньо зрозумілих методів, а лише ще інші метафори, на кшталт сприйняття й відкритості назовні»³. Ця ситуація небезпечна двома крайнощами. З одного боку, прагнучи набути переконливості досвіду, теорія втрачає свій теоретичний статус. Із другого, як це зазвичай трапляється у рамках подібних стратегій аргументації, «досвід» протиставлено «теорії» як щось «життєве», «безумовне» й «те, що передує рефлексії», «штучному», «зумовленому» й рефлексивному. Воднораз, однак, зчаста випадає з уваги той факт, що сам по собі досвід ніколи не буває безумовним. Він гуртує культурні (і, зокрема, медійні) опосередкування та моменти рефлексії й, відповідно, ми можемо говорити про певну естетичну конструкцію досвіду⁴. Саме так і теорія ніколи не існує без опертя на будь-який досвід, ба більше, — сама є частиною певного досвіду, формою практики теорії. Нині рефлексія про міський досвід

* Ця стаття вперше була опублікована в збірці: *Визуальная антропология: городские карты памяти*/Под. ред. П. В. Романова, Е. Р. Ярской-Смирновой. М.: Вариант, ЦСПГИ, 2009. С. 99–121. Дякуємо редакторам збірки та видавництву за можливість видати переклад цієї статті українською.

пов'язана зазвичай із художніми й інтелектуальними практиками — сюрреалістичними, ситуаціоністськими й іншими, — які відсторонюють повсякденні автоматизми⁵. Я хотів би розглянути іншу естетику й, отже, — іншу рефлексію про місто. Як матеріал для вияву цієї іншої естетики, пов'язаної з пошуком цілісного переживання міста, мною було обрано теорію М. П. Анциферова, орієнтовану на сприйняття й усвідомлення історичних міст. В основі цієї теорії — феномен історичної екскурсії як певної форми організації міського досвіду, що продукує способи прочитання й переживання міського середовища. Є важливим і те, що екскурсія — це освітня форма, що аж надто актуалізує питання про зв'язок досвіду міста зі знанням про нього, а також про будову цього знання, у межах якого виявляються потрібними рефлексивні можливості науки з одного боку і мистецтва й літератури — із другого.

Аналізові праць М. П. Анциферова dokonечно має передувати вказівка на соціальний і культурний контекст постанови теорії екскурсії. Ідею екскурсії Ніколай Павлович запозичив у свого навчителя І. М. Гревса, котрий одним із перших інституціалізував екскурсію як одну з форм вищої історичної освіти. Безпосереднє вивчення італійських міст, що завершували історичні семінарії Гревса, мали б, на його думку, сприяти «поглибленню знань, перевірці понять, виникненню ідей та уточненню прийомів і навичок їхнього набуття»⁶ і рівночасно особистісному відчуттю свого зв'язку з минулим. Цей досвід виявився затребуваним у перші пореволюційні роки, коли була спроба надати екскурсіям одного з базових складників масового просвітництва й системи освіти. Зрозуміло, і статус цього досвіду і його контекст були вже цілковито іншими. Для представників інтелігенції, що долучились до лав екскурсіоністів, ця діяльність виявилась однією з можливих форм співпраці з владою і рівночасно можливістю інтелектуального виживання в ситуації академічної несповоди та збереження культурної традиції. Не випадково діяльність організованих у Москві й Петрограді екскурсійних інституцій виявилась щільно пов'язаною з постановням краєзнавчого руху. М. П. Анциферов був тоді помітною постаттю: у 20-ті роки він опублікував декілька праць із теорії міста та його екскурсійного вивчення, однак відомішими виявились його праці «Душа Петербурга», «Билиця й міф Петербурга», «Петербург Достоєвського», що виявились класикою петербурзького краєзнавства. Розглядаючи цей корпус текстів як вияв єдиного інтелектуального проекту, доречно враховувати те дискурсивне різноманіття, на яке натрапляємо в цих текстах і яке можна вважати виявом двозначної ситуації, що формувала екскурсійну теорію Анциферова. Якщо «Душа Петербурга» й статті, що доповнювали цю книгу — це поетична історіософія міста, яка претендує на те, щоб у долі міста та його ландшафті розгледіти долю імперії як певного класичного спадку, то в теоретичних працях рефлексію про місто здійснено вже систематично й відсторонено, а завданням праць і розділів про теорію екскурсії є інструменталізація екскурсії як досвіду опанування міського середовища. Виразним взірцем поєднання цих різних дискурсивних стратегій є книга «Билиця й міф Петербурга», котра й буде в центрі нашого аналізу. Перевагою цієї праці, порівняно з «Душею Петербурга», Анциферов уважав наявність топографічного аналізу⁷. Звертання до неї уможлиблює наше

аналізування не лише теоретичних декларацій, а й практику побудови конкретної екскурсії, надаючи особливої уваги тій моделі знання про минувшину міста, котру в конкретній екскурсії слід зреалізувати.

Історичне місто в теорії екскурсії Анциферова

Характеризуючи теорії Анциферової екскурсії, маємо зазначити, що ця характеристика за потреби буде доволі тенденційною, оскільки доводиться відволікатись від різноманітних типів екскурсій (до прикл., літературних й історико-культурних) і лишати за межами аналізу музейні екскурсії, а також т. зв. «екскурсії в природу» й «екскурсії в сучасність». Маємо за мету — подати якомога цілісний начерк міської історико-культурної екскурсії.

Як уже довелось писати, теорія екскурсії Анциферова цілковито припасована до контексту становлення модерністського урбанізму, однак її ставлення до останнього — що, імовірно, буде справедливо й для будь-якої іншої рефлексивної конструкції — є невідворотно неоднозначною⁸. Сприймаючи імпульси туризму й нових міських практик, вона є полемічно заточеною стосовно масових форм цього досвіду. Об'єктом критики стає заданість того набору об'єктів, котрий має сприйняти турист, зовнішня яскравість, декоративність цих об'єктів — і відповідна їй поверховість та споживацький спосіб цього сприйняття. Відповідно, російський історик пише й про неможливість розірвати хибне коло, яке утворює система відтворення цього досвіду, де «гід — служка інтересів туриста, турист — раб навичок гіда»⁹.

Анциферов сприймає місто як певне індивідуалізоване ціле, що отримує вияв у таких базових для його текстів метафорах, як «душа міста», «обличчя міста», «геній міста»¹⁰. Зрозуміло, що проблематика (пост-)індустріального й технологічного метрополіса, позбавленого аури, «будь-якого» міста, досвід якого формує сприйняття схрещування потоків і ритмів повсякдення, тут перебуває на маргінесах. Місто — передовсім центр культури, відповідно, на перший план тут виходить завдання синтезного сприйняття міського середовища¹¹. Не випадково знайомство з містом Анциферов, як і Гревс, уважав за доцільне починати його панорамою, побаченою а *vol d'oiseau* — з висоти пташиного лету. Воднораз екскурсія має на меті — хоча б як певне надзавдання — занурення в міське середовище. Справжнє усвідомлення душі міста може відбутися лише під час тривалих «мандрів містом»¹². Тоді ж значущими для спостерігача виявляються всі компоненти міського середовища, які складають загальне екскурсантове враження, — об'єми, форми, барви, лінії, звуки, запахи, рух¹³. Вочевидь, що в цій перспективі повсякдення не протиставлено пам'яткам і туристичним об'єктам, бо на нього поширено акумульовану останніми ауру міста.

Воднораз екскурсія — це все ж окремих і специфічно організований досвід. До її ідеології закладено ідею безпосереднього контакту з пам'ятками історії, що перебувають у природному середовищі. Показово те, що відмінністю прогулянки містом від візиту до музею Анциферов називає можливість тактильного контакту з об'єктами¹⁴. Значення автентичного середовища підкреслено й відмовою від

використання транспорту. Усе це, а також свіжість сприйняття, що відрізняє, на думку російського історика, екскурсанта від туриста, зближує екскурсійний досвід з досвідом фланера¹⁵. Водночас, на відміну від прогулянки фланера, екскурсія — цілеспрямоване сприйняття міста. Спонтанність тут якщо й вітають, то лише в тому разі, коли вона підкреслює виразність об'єкта: Анциферов згадує про випадок із власної практики, коли лінія, яку чиркнула в небі ластівка, допомогла йому підкреслити динаміку форми Адміралтійського шпиля¹⁶. Екскурсія присвячена конкретній темі й зазвичай передбачає долучення до того, що відомо інтелектуальним чином. Окрім того, сприйняття міста набуває тимчасової тягlostі — це завжди очікуваний і прогнозований досвід, і водночас — досвід, що передбачає повторення й повернення. Прогулянці зазвичай передує підготовчий процес, що заводить екскурсантів у тему екскурсії, з подальшим опрацюванням отриманого досвіду. Отже, важливим також є і те, що тут ми маємо в центрі особу керівника, а також те, що екскурсія — це колективний досвід із власним психологічним потенціалом¹⁷.

Стрижнем екскурсії є опанування структури міста, його історії, втіленої в просторовій організації, та тренування відповідного сприйняття¹⁸. Важливим імпульсом до цього є згаданий погляд із вежі, від якої бере початок знайомство з містом. Саме в контексті пізнання міста як певної просторової структури екскурсанта може цікавити функційність міста, виражена в межах і взаємопереході різноманітних його частин, як, узагалі, і вбудованість його в природний ландшафт. І те, й інше є виявом органічної природи міста. Важливим аспектом сприйняття останнього є вияв своєрідного «тимчасового заглиблення», тобто наявності в міському середовищі різночасових шарів. Отже, темпоральну кількашаровість міста тут сприйнято в її архітектурно-просторовому прояві. Інструментами пізнання міста виявляються мапи й плани, до того ж поряд із сучасними використовують також давні мапи й своєрідні хронографічні плани, котрі засвідчують зв'язки тих чи тих локусів міста з певною історичною добою¹⁹. Ще одним засобом праці з часовим заглибленням можна вважати екскурси в історію міської топографії. Усе це надає екскурсантам відчуття перебування в «плині часу».

Вочевидь, місто у цілому не часто стає предметом конкретної екскурсії. Разом із темою, кожен конкретну екскурсію обмежено оглядом місця чи району. Окремі об'єкти, якщо й цікавлять Анциферова, то завжди як такі, що акумулюють і символічно висвітлюють сенс місць. Для нього завжди є важливими не так деталі архітектурного дизайну, як форма місць, їхня просторова організація²⁰. Виявлення естетичної цільності того чи того місця міста, хоч якби воно не було сплановано чи постало спонтанно, є важливим складником екскурсії²¹. З історичної точки зору, безпосередня присутність на місці має надавати екскурсантам відчуття масштабу об'єктів, розуміння місця як сцени історичних чи літературних подій, а її складників — як смислових центрів, що визначають розгортання цих подій²².

Разом з точкою зору, що дозволяє досягнути загальний вигляд району, вельми важливим буде траєкторія руху ним. Безпосереднє освоєння відстаней і змінювання ракурсів у процесі руху є важливим складником екскурсії, що увиразнює той чи той пейзаж або об'єкт. За Анциферовим — це «приєм моторного вивчання»²³.

Оскільки йдеться про історичну чи історико-літературну екскурсію, то зрозуміло, що сучасний вигляд міського пейзажу є противагою колишньому його вигляду й спричинятиме почуття втрати²⁴. Насиченість міського досвіду теж не пов'язана із сучасністю. Семіотична щільність, що випливає з різноманітної соціальності й функційності сучасного міського середовища, радше є завадою для сприйняття міста, яке в рамках екскурсії має бути звільненим від цих нашарувань. Відповідно, враження від сучасності, якщо й можуть бути затребувані екскурсантами, то лише як вказівка на колишнє життя, яка допомагає його відродженню; змальовану ж Беньяміном стосовно міста естетику доказу й інтригу детективного пошуку може виправдати лише завдання вияву певного неочевидного, символічно упорядкованого міста (скажімо, Петербурга Достоевського).

Анциферов подає в своїх працях струнку низку можливих прийомів аналізу репрезентації минулого у структурі окремих міських місць. Найочевиднішими серед них є загальна характеристика пам'ятки у зв'язку з конкретною темою й аналіз візуальних особливостей об'єкта чи місця, що дозволяють, наприклад, «прив'язати» його до певного архітектурного стилю. Відповідно, тут меншим чи більшим чином можуть залучатись знання екскурсантів про історико-культурну добу. Ще одним важливим прийомом тут може слугувати реконструкція первинного образу пам'ятки. У цьому випадкові, відштовхуючись від зорових вражень, екскурсанти працюють уже з відсутнім об'єктом. Допоможуть екскурсоводові тут гравюри й інші зображення міських пейзажів.

Ці прийоми, пов'язані з використанням експозиційних можливостей об'єкта чи місця, Анциферов вважає властивими для т. зв. «демонструвальних екскурсій». Водночас він змальовує інший тип, до яких належать екскурсії коментувальні. Останні «набагато менше базовані на зорових враженнях, оглядовий матеріал у цьому випадкові має лише службове значення»²⁵. Тоді чимале значення мають не так виразність, як конкретність певного місця, пов'язаного з культурно чи екзистенційно значущими подіями чи персонажами. Важливу роль тут грає історична й літературна уява екскурсантів, їхня здатність зректися сучасного вигляду, уявити людей і життя минулого й заселити ними простір сприймання. Цю здатність Анциферов називає «історико-топографічним почуттям», здатним повертати екскурсантів у минуле.

«Наче місце, ознаменоване значущою подією, перемагає час. Коли перебуваєш на ньому, роз'єднується ланцюг часів, поточна мить докладена до минулого, і яскравою іскрою спалахує переживання згаслої минувшини. Така сутність *історико-топографічного почуття* (виокремлено Анциферовим. — Б. С.), що підносить у найяскравіших своїх виявах значущі події до культу»²⁶.

Для пробудження цього відчуття минулого надважливу роль відіграє метод «живого слова»: розповідь, яка дозволяє яскраво уявити, фактично, *побачити* те, що відбувається на цьому місці, виразне читання літературних фрагментів тощо. А тому надважливими виявляються природні чинники та якість середовища, яке виявляється допомогою уяві екскурсанта. Налаштуватись на сприйняття місця, сильніше

відчутти ауру дозволяє правильний вибір часу доби, пори року. На тлі того, що ритми міського повсякдення не отримують жодного естетичного усвідомлення, показово тут те значення, яке для сприйняття середовища міста набувають природні ритми²⁷.

Петербург Анциферова: історичний простір і його літературна конструкція

Петербург для Анциферова є цілком особливим об'єктом екскурсійного опанування. Це вже не просто історичне місто, а історичне місто в кризовий момент його історії. Як уже йшлося, Анциферові праці, присвячені Петербургові, покликані потребою наново визначити місце Петербурга в російському житті. Ці праці продовжують сформовану ще на початку ХХ ст. традицію перевідкриття Петербурга, що є вислідом діяльності цілої низки мистецтвознавців й істориків архітектури, малярів і літераторів. Утілюючись в архітектурно-критичних статтях, працях з історії містобудування, графічних і живописних працях і, урешті, у путівниках, ця діяльність сформувала неокласицистську естетику сприйняття міста на Неві²⁸. У працях Анциферова характер цієї діяльності диктовано вже потребою усвідомлення нових політико-географічних умов: її виконують у ситуації пореволюційної руйни й позбавлення Петрограда статусу столиці імперії. Усвідомлення міста тут набуває історіософський характер, хитаючись між апокаліптикою та сотеріологією: в останніх рядках тексту Анциферов закликає зі світлою вірою дивитись у майбутнє Петербурга²⁹. Цей момент суттєвий для розуміння того, як улаштовано і що собою являє трансльоване в її рамках знання про місто, які правила його утворення та якого глядача й слухача якого стибу екскурсія потребує.

Зазначені в заголовкові поняття «билиця» й «міф» свідчать про структуру цієї книжки. Першу частину, присвячену історії Петербурга, Анциферов вибудовує переважно на аналізі документів, тоді ж як другу, яку він назвав емоційнішою, — присвячує розмірковуванням літературної репрезентації міста в «Мідному вершникові» А. С. Пушкіна. Статус знання, що постає в синтезі билиці й міфу, мимоволі виявляється двозначним. З одного боку, Анциферов дотримується позитивістських уявлень про історичну реальність. Місто він уявляє як ще не затребуваний історичною наукою документ, із вивченням якого він пов'язує дослідницькі перспективи екскурсійного методу³⁰. Про значення позитивістської традиції свідчить і поставлена в епіграф до першої частини своєї праці формула Л. фон Ранке “*Wie es eigentlich gewesen*” — «як було насправді», котру можна розглядати як кредо наукової історіографії.

Із другого боку, загальний пафос праці, безперечно, не зведено до очищення справжньої історії міста від міфологічних нашарувань. Анциферов практично відразу ж зазначає і протилежний погляд, що випливає з неподільності «билиці» й «міфу». Безперечно, тут маємо рецидиви позитивістського потрактування міфу, котрий стверджує, що за міфологічною вигадкою завжди є щось реальне. Однак Анциферов іде далі та, спираючись на символістські теорії, висуває радикальніше розуміння міфу, уже

цілковито незалежне від позитивізму. Згідно цього підходу, міф — уже не те, що приховує правду факту, й навіть не те, що є поріддям історичної дійсності й тісно переплетене з нею, а те, що насправді є дієвим рушієм історії, формою, якої вона набуває. Поєднання в одній площині наукової та літературної логік апріорі прибирає опозицію істини й вигадки, однак ідеться не про гру історичної й літературної яви, а про те, що усвідомлення історичної правди виявляється тотожним усвідомленню правди літератури. В обох випадках запорукою справжності контакту є дотичність із місцем, де розгортаються події, змальовані в літературних й історичних текстах. Двоєдність билиці й міфу відсилає, таким чином, до двоєдності документальності й монументальності міста, його самототожності, яка в безпосередній своїй матеріальності є втіленням історії, носієм історичної спадковості та простором літературної яви.

Воднораз Анциферова концепція міфу містить своєрідне розуміння літератури. Його праці наперед визначили сучасні семіотичні, мистецтво- й літературознавчі розвідки, присвячені досліджуванню т. зв. «петербурзького тексту», у певному сенсі сформували текстуальний канон репрезентації міста в літературі. У власних працях 1920-х рр. Анциферов, у душі символізму й неоміфологізму початку ХХ ст., прагне віднайти наскрізні теми й образи та, узагальнюючи літературну традицію змалювання Петербурга, побачити в ній вддзеркалення долі міста³¹. З одного боку, у рамках цього прочитання аж ніяк не є випадковим співвідношення цих образів з образами архаїчних міфологій — шумеро-аккадською, біблійною та римською. Із другого боку, література співвіднесена з фольклором. У цьому розумінні поняття «міф» змальовує ту якість об'єктивності, якої набуває література: зображення міста в літературі уже більше не є лише виявом чиєсь суб'єктивної фантазії, але, співвідносячись з народними легендами, може вважатись виявом суспільної свідомості.

Принципом формування змальовуваного канону є чутливість того чи того автора до цілісного образу міста. А отже, Анциферова будуть цікавити не фрагментарні відображення міського середовища в літературі, а лише ті, де, з одного боку, постає проблема Петербурга в цілому, у його індивідуальній своєрідності, із другого боку, — котрі створюють самостійний естетично переконливий літературний світ. Воднораз, відповідно до романтичної традиції рефлексії про місто, Анциферов прагнув осмислити цей цілісний образ як внутрішньо суперечливий, що постав у боротьбі сил хаосу й космосу³². Утілення всіх цих якостей він і знаходить у «Мідному вершникові» А. С. Пушкіна³³. У «Душі Петербурга» Анциферов пише:

«А. С. Пушкін є таким самим творцем образу Петербурга, як Петро Великий — будівничим самого міста. Усе, що написано до оспівувача «Мідного вершника», є лише окремими зображеннями радше ідеї Північної Пальміри, ніж її реального буття. Щоправда, Батюшков розуміється глибше на характері нового міста, але образ Петербурга не досягає ще в нього повновагового значення. Лише Пушкін надає йому силу самостійного буття»³⁴.

Відповідно, ігрові, тобто власне літературні, умовності наразі лишають поза увагою. Як же практично організовано поєднання історичного знання й літературної

традиції в екскурсійному наративі «Билиці й міфу»? Сюжетом екскурсій, змальованих у книзі «Билиця й міф Петербурга», є постання й зростання міста на Неві. У передмові до читача автор прохоплюється, що зібраний ним матеріал доволі значний і розрахований на декілька пов'язаних екскурсій, які мають супроводжуватися подальшим індивідуальним опрацюванням отриманих протягом колективного огляду вражень. Перспектива знань історії міста, своєю чергою, також виявляється доволі розлогою. По-перше, сюди входять історія місця з його геологічною характеристикою й відомостями про заселення цієї місцини в часи, які передували постанню міста³⁵. По-друге, ідеться про місце Петербурга в історії країни. Тому доконечною умовою адекватного сприйняття спланованої ним екскурсії Анциферов уважає елементарне знання російської історії. По-третє, розуміння розвитку Петербурга передбачає порівняння його з іншими містами. Передусім ідеться про давньоросійські міста, сюжет про розвиток яких автор пропонує як тему бесіди, що передують екскурсії. У рамках екскурсії Анциферов звертається до порівняння Петербурга з європейськими й американськими містами — як класичними, так і сучасними³⁶.

Працюючи з цими трьома рівнями, Анциферов формує цілісну літературно-міфологічну конструкцію, покликану визначити історичне значення Петербурга й, таким чином, позначити ті суперечності, що є рушіями його долі. Постання міста в пустці, перетворення провінції на столицю, символічний розрив із попередньою історією й зумовленість появи міста попереднім історичним розвитком, надприродне значення постаті творця й самостійність створеного ним витвору, раціональна цілісність міста й спонтанність його формування, гармонія міського середовища й людська ціна її створення, новизна міста, виявлена швидкістю його побудови, і приналежність його до класичних архітектурних і містобудівних взірців — усе це покликано показати сучасне місто в його суперечності й водночас у притаманній йому органіці. Сюжет заснування й первинної історії міста набуває тут особливого статусу порівняно з наступними періодами розвитку, надзначаючою стає особа засновника — не випадково другу екскурсію Анциферов називає «Міф про будівельника чудодійного»³⁷. Історичний наратив — попри те, що Анциферов аналізує дискусії істориків і наводить різноманітні точки зору щодо тих подій, заперечуючи водночас дослідницький штиб своєї праці, — має принципово об'єктивістський штиб висловлювання про реальність. Суб'єктивний вимір історії тут практично відсутній. Це стосується, зокрема, і питання про співвіднесність проектів облаштування Петербурга та їхньої реалізації, котрому випадає лише побіжна згадка, при тому що сама ідея створення як упокорення природних стихій вельми важлива для цієї конструкції. Центром уваги стає фактична, подієва канва історії створення міста, що долучена до поетично-історіософської конструкції. Віршовані цитати набувають статусу документальних свідчень, тоді як брак консенсусу в науці стосовно деяких символічно значущих сюжетів (до прикл., безпосередньої участі Петра в започаткуванні міста) спонукає Анциферова до сприйняття тієї версії, котра відповідає літературній конструкції міського міфу³⁸.

Знання, трансльоване в межах Анциферової екскурсії, не є суто краєзнавчим. Тут запропоновано прагнення показати те, як місто вбудовано в історію Росії, і спробу, нехай і в доволі елементарному варіанті, побачити індивідуальність міста через його порівняльну характеристику. Не менш значущою є праця з літературним досвідом сприйняття міста. У цьому разі важливо не лише усвідомлення аури окремих місць, співвіднесених з тими чи тими подіями і творами, а й наближення до розуміння тих творів, котрі дозволяють отримати цілісний образ міста й, понад те, розкрити його суперечності в узагальненій міфологічній формі. Власне, література в тому міфологічному трактуванні, яке було наведено раніше, і є творцем цієї цілісної дійсності міста. Із викладеного випливає, що екскурсія передбачає доволі підготовленого слухача. Він не лише мусить мати знання, які дозволять йому сприймати її зміст, але й прагнути посилити ці знання до повноти пережитого досвіду й історіософського бачення, що виникають із доторком до простору міста.

Петербургом пішки: становлення образу міста

Як уже йшлося, книга «Билиця й міф Петербурга» поєднує дві екскурсії: історичну й літературну. Власне аналізу міського простору більшою мірою присвячено першу екскурсію. Показово, що, на відміну від другої екскурсії, Анциферов тут активно використовує різноманітні візуальні джерела: це й геологічна мапа, і відома панорама А. П. Зубова, що зображує Петербург на початку XVIII ст., ілюстрації з «Історії російського мистецтва» І. Е. Грабаря, мапографічні плани інших міст. У межах цієї екскурсії Анциферов послідовно реконструює різноманітні хронологічні шари життя міста, обговорює питання опанування місцини, формування міського осередку та його подальшого перенесення (Міський острів — Василівський острів — Адміралтейство), аналізує функційне значення місць, що визначили розвиток первісного міста — Петропавлівської фортеці й перших міських поселень, що утворилися в районі Троїцького майдану. Друга екскурсія, присвячена «Мідному вершникові» Пушкіна, покликана представити простір петербурзького центру як сцену дії поеми й розкрити створену в ній міфологію міста.

Цікаво те, що, попри цю різницю, обидві екскурсії починаються з огляду міста від верхівки Ісакіївського собору. Однак це сприйняття міської панорами має в контексті кожної з них різний сенс. У першому випадкові — це погляд експериментальний й аналітичний, покликаний дати картину «роботи часу» й створити загальні враження, які в подальшому слід поглиблювати. Аналітична частина панорамного огляду міста пов'язана з темою ландшафту тієї місцини, на якій стоїть Петербург. Описуючи, яким цей ландшафт був доісторичного часу, Анциферов цитує іншого екскурсіоніста Б. Є. Райкова:

«Якщо зусиллям фантазії відновити розмиті породи й заповнити ними западину невської долини, “Петербурґ буде похований під ними, із хрестом Ісакіївського собору” включно, що в цю хвилину височіє над нами»³⁹.

Пишучи про постання Петербурга, Анциферов балансує між утвердженням новизни міста й спадковості його розвитку, стихійності й свідомості його формування. Так, у своїй характеристиці ландшафту Анциферов акцентує значення несформованості й новизни цього простору, тоді як зіставляючи перші міські локуси з поселеннями, що їм передували, зазначає, що «нове місто осувається передусім на старих місцях»⁴⁰. Відзначаючи важковизначеність того моменту, коли в Петра виникла ідея утворення нової столиці й брак плану забудови Петербурга, він водночас пише про те, що місто виникає за участю свідомої волі, хоча і не зводиться до неї⁴¹. Це робить Петербург типовим представником новоевропейського урбанізму Нового часу, до того ж основою тут стає наявність регулярного планування.

Куди слід його захищати? Чи до тих міст, що виникали в невідомі часи, розвивались стихійно, без плану, як зростають на волі дерева, як річки прокладають своє русло (Москва, Париж, Рим)? Або ж до тих, яких породили складні потреби держави, що розвивається, у добу її культурної зрілості, і в яких ясно видно задалегідь визначений план і який має ознаку розумної волі (Новий Орлеан, Карлсруе)⁴². Цікаво те, що взірцем сучасного міста тоді виступає зовсім не «столиця XIX ст.» або інший європейський мегаполіс.

Проте Петербург має свою органіку, до того ж цю тезу Анциферов підкріплює як мінімум трьома аргументами. Як не парадоксально, органіка «регулярного» вигляду міста стає результатом його швидкого зростання: «Великі масштаби здійсненні лише за умови їх швидкого виконання. Стихійне зростання, що повільно здійснюється, їх спотворить»⁴³. І далі: «Враження від струнких мас «архітектурного» в своєму цілісному вигляді північної столиці назавжди вкарбується в пам'ять»⁴⁴. Другий аргумент впливає з порівняння Петербурга із давньоросійськими містами (Москвою, Псковом, Полоцьком). Тут він виявляє деякі спільні риси виникнення торгівлі й посаду поблизу вдало поставленої фортеці. Відновлення цієї схеми в розвитку Петербурга дозволяє Анциферову твердити про органічність зростання міста: «Живучість форм схеми виявляє зайвий раз органічну природу міста»⁴⁵.

Проте третій аргумент на виправдання нового міста пов'язаний із тяжінням вже не до давньоросійських міст, а до взірцевого міста, яким для Анциферова є Рим. Найвиразніше це маємо в обговоренні функцій Петропавлівської фортеці як середмістя. На відміну від давньоросійського кремля, який, як зазначає Анциферов, сам був містом і наче вбирав у себе прилегли слободи, які згодом оточували стінами, Петропавлівська фортеця, хоча й мала стратегічне призначення, але містом ніколи не була. Бо не мала царського палацу, палаців наближених, урядових установ, вона споконвічно була лише цитаделлю. У зв'язку з цим Анциферов підкреслює й символічний момент протистояння давньоросійській традиції. Головні будівлі Петропавлівської фортеці будували на противагу будівлям Московського кремля: Петропавлівська дзвіниця мала перевершити дзвіницю Івана Великого, а Собор мав стати усипальною царського роду подібно до Архангельського собору. Ототожнення Петропавлівської фортеці із цитаделлю набуває для Анциферова особливого сенсу, оскільки дозволяє порівнювати її з римським Капітолієм:

«Вона — цитадель міста, що оточує давній величний собор із вежею, яка займає середмістя, “міська вежа”, на якій об'єднано погляди всіх містян, і, зрештою, вона зберігає світські реліквії столиці. Розташування в Петербурзі Петропавлівської фортеці більше нагадує призначення Капітолію в Римі. Водночас, як місто поставало поза ним, на Палатині, Капітолій був *ars* — твердиною його, що включає найшанованіші храми й реліквії Риму. На його Тарпейській горі відбувались страти, а біля його підніжжя містилась Мамертинська в'язниця»⁴⁶.

У цій характеристиці, здається, слід звернути увагу на два моменти. Перший пов'язаний із тим, що на тлі функціональної характеристики міста, яку можна вважати стрижнем концепції Анциферова, тут яскраво виступає символічне значення об'єкта. Поступово втрачаючи всі функціональні характеристики⁴⁷, Петропавлівська фортеця залишається не лише одним із просторових центрів міста, але також і місцем виникнення особливого культу, пов'язаного з реліквіями, які він має — могилами царів, ботиком Петра⁴⁸. Цей же сюжет ми виявляємо й у наступній частині екскурсії, присвяченій топографії первісного міста. Описуючи топографію т. зв. Міського острова, що так і не став середмістям, Анциферов бачить його в стані занепаду:

«І все це абсолютно зникло. Місто будували начорно. Життя відплинуло в інші місця, і первинні насадження Петрового «Парадизу» зникли. Залишився лише дбайливо охоронюваний будиночок засновника Петербурга, та на широкому майдані Троїцькому, серед дерев церковного садка, сіріють обгорілі стіни старого Троїцького собору — храму урочистих церемоній і свят первинного Петербурга»⁴⁹.

Відвідини будиночка Петра, що їх любовно подано в тексті книги «Билиця й міф...», набирають тут особливого смислового навантаження. Це місце не лише дає уявлення про побут тієї доби і про особистість Петра, але й виступає в ролі культурного місця, що підтримує міську міфологію:

«Будиночок засновника Петербурга з образом Спаса потужно впливав на уяву населення й перетворився на особливо шановану святиню. Так в Римі впродовж сторіч підтримували *domus Romuli*. Подальша доля розвинула цей міфичний складник, який отримав своє класичне вираження в Мідному Вершникові Пушкіна»⁵⁰.

Отже, простір міста наповнюється місцями пам'яті⁵¹.

Другий момент, який слід зазначити, пов'язаний з подвійністю образу Петропавлівської фортеці — сховища реліквій і водночас в'язниці. Цю двоїстість проєктовано й на місто в цілому, і на його засновника, драматизовано в безпосередній структурі екскурсії. Після огляду основних визначних пам'яток фортеці екскурсантам пропонують оглянути місто з берегів Енісарі — Заячого острова, на якому стоїть фортеця. Відправна точка — на виході з фортеці в протилежний бік від Неви, крізь ворота Головкінського бастиону. Демонструючи Гарматний музей і розташований поруч із ним парк, Анциферов згадує про те, що їх побудували на місці цвинтаря, де

ховали робітників-будівельників Петербурга. Цитуючи вірші Я. П. Полонського і М. В. Дмитрієва, присвячені тим, хто «мочарі кістками забудував», Анциферов пише: «Перед цією незабудованою частиною міста, де й тепер часто шумлять мокрі дерева, слід згадати тисячі загиблих робітників, про ціну Петербурга»⁵². Етичний виклик, пов'язаний із питанням про ціну Петербурга, задає тут іншу точку відліку — на противагу функціоналістським й історичистським потрактуванням долі міста. Однак ця точка зору не є єдиною. Далі екскурсантам пропонують огляд панорами міста на виході з протилежного боку фортеці — на виході з наришкінського бастиону, який, мабуть, має бути кульмінацією екскурсії:

«Враження від панорами, що постає перед очима, абсолютно протилежне попередньому. За широкою Невою пишшно, гордовито розрослося місто. Ми зможемо відзначити забудовані за Петра місця й відновити специфіку панорами. Можна знову використовувати знімки з панорами Зубова. Але потрібно врахувати працездатність групи. Може, найкраще в цьому прекрасному місці дати їй відпочинок на маршах гранітної пристані з красивими лініями сходів... Тут слід бути, коли Нева не замерзла, і її хвилі хлопують об гранітні береги. Але ще краще в кригоскрес, коли урочисто-суворий характер пейзажу буде особливо виразним»⁵³.

Екскурсія, присвячена «Мідному вершникові», покликана розгорнути перед нами антиномічний образ міфологічного Петербурга. Бере початок вона також із панорамного огляду міста. І тут, приміряючи до видимого ландшафту образи Пушкінової поеми, Анциферов підкреслює виразність опозиції хаосу й космосу. Він взорується, з одного боку, на образи «безвидної землі», а з другого — на образи світлого й гармонійного міста, намагаючись тим самим позначити дивний характер його заснування⁵⁴. Цікаво, що в цьому випадкові панорама міста набуває іншого змісту, ніж у першій екскурсії. Тут «роботу часу», навпаки, приховано, оскільки ми бачимо Петербург ХХ ст., який ототожнюємо з Петербургом, описуваним Пушкініним, що своєю чергою розглядає його як Петровий витвір⁵⁵. Огляд панорами завершує погляд на монумент Петрові, який позначає осередок класичної гармонії Петербурга. Цей же прийом буде відтворюватись у всіх інших оглядових точках екскурсії.

До виявлення «роботи часу» Анциферов звернеться в другій точці екскурсії — на березі Неви. Починаючи з посилання на плавні вигини берегів, він згодом переходить до аналізу того, як змінився їхній вигляд. Підходячи, таким чином, до теми повені, Анциферов позначає смислово вісь тлумачення цієї панорами кордон міського порядку («Неви велична течія, береговий її граніт») і «переможеної» водної стихії, яка час від часу на нього повстає. Тут міський міф постає вже не в космогонічній, а в есхатологічній іпостасі: яві слухачів пропонують образи затонулого міста, які не раз виникали в літературній традиції — від Одоєвського до Мережковського. Коментуючи в цьому дусі декламацію екскурсиводом уривку з «Мідного вершника», присвяченого повені, Анциферов відзначає і те, яким чином повинь виявляє ідею Північної Венеції:

«Ритм мовлення, підбір звуків, у якому чутно то відгомони бурі, то клекіт водного виру, посилюють враження приголомшливої картини потопу. Ми легко можемо уявити, стоячи перед оспіваною Невою, образ затонулого Петрополя, перетвореного, хоч і не надовго, повсталого стихією в те місто на воді, про яке мріяв Петро разом зі своїм будівельником Леблоном»⁵⁶.

Тло для звеличення Петра як переможця стихії позначає погляд на Зимовий палац, що пов'язаний з образом Александра, який опускає перед стихією руки.

Наступна точка зору пов'язана з образом Євгенія. Змальовуючи, як він рятується від повені на одному з левів, що прикрашають особняк князів Лобанових-Ростовських, Анциферов пише: «Хоч як би там було, Євгеній безпосередньо придавлений віковою тяжкістю Петрової імперії та Петербурга як її виразника. Він — одна з мільйонів істот, перетворених на «знаряддя одне»⁵⁷. Цікаво те, що для автора «Билиці й міфи...» Євген утілює як спадковість стосовно старої Росії, так і героя «нового часу, індивідуалістичної культури, на ґрунті якої пролунали слова: людина — самоціль»⁵⁸. У рамках міфологічного потрактування Анциферова «Мідного вершника» його доля виломлюється і з космогонічної драми, і з античної трагедії:

«Між двома протиборчими силами: знеособленого хаосу водної пучин — початку руйнівного — і надособистісного генія, що визначає долі народів, — початку творчого — окрема людина з її мрією про особисте щастя втрачає будь-яку історичну реальність»⁵⁹.

Нарешті, кульмінацією екскурсії стає огляд самого Мідного вершника, у межах якого для посилення ефекту Анциферов використовує поданий до того прийом «моторного вивчення». Уже перше враження від монумента виявляється надто сильним: «Важко зупинити увагу на деталях, важко відмовитися від цілісного образу. Хочеться закрити очі, щоб упоратись з хвилюванням, щоб настав спокійніший і ясніший момент споглядання»⁶⁰. Читання уривку з поеми, присвяченого опису монумента, має виявити збіг скульптурного й літературного текстів у прагненні передати застиглий бурхливий рух, що втілює міць і велич Петра. Однак спроба звести в символічній інтерпретації монумента всі лінії поеми виявляється дещо штучною. Тоді як завершення огляду має зміцнити в екскурсантів почуття історичного оптимізму, що продукує Мідний вершник, якого Анциферов оголошує «Георгієм Змієборцем нової Росії» й охоронцем міста, супровідний текст Пушкіна оповідає про бунт і загибель маленької людини. Символічне значення Мідного вершника, що структурувало весь маршрут, пригнічує точку зору індивіда, чие буття Анциферов готовий оголосити примарним⁶¹. Тут доволі чітко бачимо, як міфологія міста стає способом утримати дві пов'язані з ним і водночас різноспрямовані по суті своїй інтенції: з одного боку, переживання окремої людини, кинutoї у вир соціальних катаклізмів, із другого — захоплення монументальністю міста й величчю його творця, що вселяє історичний оптимізм.

Закінчення

Стратегія рефлексії щодо екскурсійного досвіду та його репрезентації, які містять праці М. П. Анциферова, безсумнівно, — дітище своєї доби. І навіть якщо б він її виклав не настільки схематично, як це подано в статті, вона навряд чи може претендувати на статус актуальної теорії міста. Це, однак, не заважає їй бути класичним, і в цьому сенсі актуальним, джерелом для цілої низки доволі різних інтелектуальних течій — краєзнавчих студій, і цілком інтелектуалістських також⁶², семіотично орієнтованого літературознавства, зацікавленого в проблематиці міського тексту⁶³, теорії екскурсійної роботи⁶⁴. У своїй спрямованості до історичного міста вона цікава для нас як *інше* стосовно нашого досвіду сучасного міського повсякдення і стратегії його рефлексії. Поєднуючи доволі різні пласти історичного досвіду, вона закликає до того, щоб, відрефлексувавши їхнє різноманіття, зафіксувати точки з'єднання просторового й часового досвіду, можливості та межі уявлення минулого, форми історії-як-розрізнення та історії-як-впізнання⁶⁵. Цей досвід виявляється побудованим на різних поєднаннях вербального, візуального та моторного сприйняття й використовує свої техніки відсторонення сприйманого нами міського середовища. Спираючись на читацький досвід і певну стратегію літературної та історичної рефлексії щодо цього досвіду, теорія Анциферова позначає межу природнішого для нас досвіду, опосередкованого та структурованого новими медіями — фотографією і кінематографом. І наскільки б вразливою для критики — когнітивної, естетичної, політичної — не була ця теорія з точки зору конструкції знання і бачення, естетичного чи політичного послання, — вона видається здатною вказати на можливість іншого сприйняття міського середовища та іншого визначення того, що означає для нас слово «місто».

¹ Цит. за: *Осват А. Л., Тименчик Р. Д.* «Печальну повесть сохранить...»: Об авторе и читателях «Медного всадника». М., 1985. С. 136.

² *Stevenson D.* Cities and urban cultures. Berkshire, 2003. P. 55–72.

³ *Амин Э., Трифт Н.* Внятность повседневного города//Логос. 2002. № 3–4. С. 221.

⁴ *Гудков А. Д.* Метафора и рациональность. М., 1994. С. 319–351.

⁵ Ця праця була важливим імпульсом для формулювання тез нашої статті: *Запорожец О., Лавринцев Е.* Потеряться, чтобы увидеть: опыты фотографического восприятия города // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность/Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова, В. Круткина. Саратов, 2007. С. 61–78.

⁶ *Гревс И. М.* К теории и практике экскурсий как орудия научного изучения истории в университетах. СПб., 1910. С. 10.

⁷ *Анциферов Н. П.* Теория и практика литературных экскурсий. Л., 1926. С. 102–103.

⁸ Детальніше про це див.: *Стеланов Б. Е.* Навстречу прошлому: экскурсионная практика и философия памяти в творчестве И. М. Гревса и Н. П. Анциферова //Отечественные записки. 2008. № 43. С. 311–339.

- ⁹ Анциферов Н. П. Теория и практика литературных экскурсий. Л., 1926. С. 7.
- ¹⁰ Досвід теоретичного усвідомлення «відчуття місця» див.: Филиппов А. Ф. Социология пространства. СПб., 2008. С. 195–212.
- ¹¹ Як писав навчитель Анциферова І. М. Гревс, «...одна з найприємніших насолод і духових задовольень — відчувати внутрішній зв'язок із декількома осередками культури, заходячи туди як до оселі...» Гревс І. М. Дальние гуманитарные экскурсии и их образовательный смысл//Экскурсионное дело. 1922. № 4–6. С. 6.
- ¹² Анциферов Н. П. Быль и миф Петербурга. Пг., 1924. С. 66.
- ¹³ Анциферов Н. П. Город как объект экскурсионного изучения//Краеведение. 1926. № 2. С. 178–179.
- ¹⁴ Анциферов Н. П. Теория и практика экскурсий по обществоведению. Л., 1926. С. 34.
- ¹⁵ Постаць фланера з'являється у книжці Анциферова «Петербург Достоевського», де він наводить характеристику Ординова, героя повісті Достоевського «Хазяйка»: «Щораз більше подобалось йому блукати вулицями. Він споглядав усе як фланер (письмівка Достоевського. — Б. С.). ...Він читав у яскраво розкритому перед ним полотні, як у книзі поміж рядків. Усе вражало його; він не губив жодного враження й усвідомленим поглядом роздивлявся обличчя перехожих, вдивляючись у фізіономію докільля, залюблено дослуховувався мови народної ...зчаста якась незначна дрібничка вражала його, збуджуючи ідею (письмівка Анциферова. — Б. С.)» (Анциферов Н. П. Петербург Достоевского. Пб., 1923. С. 55). Ідея «усвідомленого погляду» є визначальною для Анциферова в його екскурсійній теорії. Див. до прикл.: Анциферов Н. П. О методах и типах историко-культурных экскурсий. Пг., 1923. С. 14.
- ¹⁶ Анциферов Н. П. Теория и практика экскурсий по обществоведению. Л., 1926. С. 114.
- ¹⁷ Воднораз важливим є те, що для Анциферова безперечним доважком до екскурсії постають індивідуальні прогулянки й самостійне опанування міського простору. Див. до прикл.: Анциферов Н. П. Быль и миф Петербурга. Пг., 1924. С. 6.
- ¹⁸ Найсистематичніше цю концепцію подано в: Анциферов Н. П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода. 2-е изд. Л., 1926.
- ¹⁹ Анциферов Н. П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода. 2-е изд. Л., 1926. С. 146.
- ²⁰ Линч К. Образ города. М., 1982.
- ²¹ Показово те, що Гревс заохочував не обмежуватись спогляданням з висоти пташиного лету, котре не завжди задовольняє естетичні смаки, і дошукуватись інших форм загального штибу, що допоможуть глибше зрозуміти своєрідність вигляду конкретного міста. Див.: Гревс І. М. Монументальный город и исторические экскурсии//Экскурсионное дело. 1921. № 1. С. 27.
- ²² Тут варто зазначити, що згадуючи історичне значення простору, Анциферов зчаста балансує на межі просторового детермінізму, зокрема тоді, коли просторова конкретність місця є щільно пов'язаною з історичною конкретністю події.
- ²³ Анциферов Н. П. О методах и типах историко-культурных экскурсий. Пг., 1923. С. 14.
- ²⁴ Долучаючись до позиції, сформульованої представниками «світу мистецтва» — О. М. Бенуа, І. Е. Грабарем й ін. — Анциферов неодноразово нарікає щодо знеособленості міського середовища, захирашеного сучасною забудовою. Див. до прикладу:

Анциферов Н. П. Душа Петербурга. Пб., 1922. С. 34]. Одначе не можна твердити, що він цілковито не спіриймає естетику сучасного міста. Так, у передмові до книжки «Місто як виразник змінюваних культур» маємо його аналізу вигляду сучасного Нью-Йорка: Анциферов Н., Анциферова Т. Город как выразитель сменяющихся культур: Картины и характеристики. Л., 1926.

²⁵ Анциферов Н. П. О методах и типах историко-культурных экскурсий. Пг., 1923. С. 38. Безперечно, у кожній конкретній екскурсії ці два типи можуть так чи інак поєднуватись.

²⁶ Анциферов Н. П. «Историческая наука как одна из форм борьбы за вечность. (Фрагменты). (1918–1942)» [Подготовка к публикации и предисловие А. Свешникова, Б. Степанова]//Исследования по истории русской мысли. Ежегодник. М., 2004. С. 154. Пор. також: Анциферов Н. П. О методах и типах историко-культурных экскурсий. Пг., 1923. С. 34; Анциферов Н. П. Теория и практика литературных экскурсий. Л., 1926. С. 43, 45, 79. Слід зазначити, що історико-топографічне Анциферове чуття пов'язане не лише з монументальними пам'ятками, але й з інтер'єром оселі де мешкала знана особа, із її особистими речами.

²⁷ Про значення природних ритмів для міського середовища і, щодо цього, — про межі експансії сучасності див.: Highmore B. Cityscapes: Cultural Readings in the Material and Symbolic City. London, 2005. P. 148.

²⁸ Щодо приналежності петербурзьких Анциферових текстів до цієї традиції показово, що праці «Душа Петербурга» й «Петербург Достоевського» проілюстрували відповідно двоє провідних її представників — А. П. Остроумова-Лебедева й М. В. Добужинського.

²⁹ Анциферов Н. П. Быль и миф Петербурга. Пг., 1924. С. 85.

³⁰ Досліджувальні екскурсії Анциферов уважає справою майбутнього й зазначає те, що його власний текст не має на меті досліджувальних завдань.

³¹ Не випадково Анциферов використовує запозичене у Ф. Сологуба визначення міфу як «твірної легенди». Про формування петербурзького літературного канону див.: Муратов А. Б. Действительно ли существует Петербургский текст?//Существует ли Петербургский текст? СПб., 2005. С. 20. Про міфологічне потрактування Петербурга, інспірованого символізмом, див. роботу А. Л. Основата і Р. Д. Тищенко, с. 110–150.

³² Лахманн Р. Город-фантазм: Образы Петербурга и Рима в творчестве Гоголя //Существует ли Петербургский текст? СПб., 2005. С. 206–207.

³³ Анциферов зчаста звертався до цього сюжету й, зокрема, присвятив йому ще одну працю. Анциферов Н. П. Литературные экскурсии: (Медный всадник)//Вопросы экскурсионного дела по данным Петроградской экскурсионной конференции 10–12 марта 1923 г. Пг., 1923. С. 27–32.

³⁴ Анциферов Н. П. Душа Петербурга. Пб., 1922. С. 62.

³⁵ Анциферов зазначає про те, що першій із пропонованих ним екскурсій мали б доцільно передувати ще дві (географічна, що ознайомлює з природними умовами місцевості, й екскурсія на Охту, присвячена топографії попередника Петербурга — Ніеншанця), а другу доповнити екскурсією до Петербурзьких монументів.

³⁶ Серед книжок, згаданих у Анциферовій праці, теорію міста репрезентує лише одна — К. Гассерта «Міста» (Гассерт К. Города. М., 1912), звідки й узято порівняння з Новим Орлеаном. В інших текстах згадано також концепції К. Бюхера й О. Шпенглера.

³⁷ Ця увага виправдана для Анциферова близькістю античної традиції шаноби до засновника міста.

³⁸ Пор. до прикл.: «Ця виразна картина є правильною лише стосовно прибережної смуги дельти, де міг стояти Петро «на березу пустинних волн», занурений у думу про величне майбутнє цього краю» (Анциферов Н. П. Біль і міф Петербурга. Пг., 1924. С. 18). Про дискусії щодо Петербурзької міфології в сучасній історіографії див.: Каменский А. Б. Основание Петербурга: приключения одного мифа//Вестник истории, литературы, искусства. Вып. 2. М., 2006. На текстуальному рівні взаємопроникнення билиці й міфу виявляється у виключній літературності авторських коментарів «Билиці й міфу Петербурга», котрі як у власне літературній, так і в «документальній» частині книги, рясніють віршованими цитатами.

³⁹ Анциферов Н. П. Біль і міф Петербурга. Пг., 1924. С. 12.

⁴⁰ Там само. С. 122.

⁴¹ Там само. С. 121–122.

⁴² Там само. С. 68.

⁴³ Там само. С. 22.

⁴⁴ Там само. С. 23. Утім, як зауважує Анциферов, «слобідка втратила свій питомий сенс, оскільки заселення відбувалось примусово» (с. 40).

⁴⁵ Там само. С. 41.

⁴⁶ Там само. С. 37.

⁴⁷ Після революції Петропавлівська фортеця перестає бути також і тюрмою.

⁴⁸ Там само. С. 36.

⁴⁹ Там само. С. 38.

⁵⁰ Там само. С. 44.

⁵¹ Пор. характеристику образу Петербурга у творчості Ахматової: «Петербург стає ковчегом нашої особистої минувшини» (виділено Анциферовим — Б. С.). Анциферов Н. П. Душа Петербурга. Пб., 1922. С. 210. Докладніше про теорію пам'яті у Анциферова див. Степанов Б. Е. Навстречу прошлому: экскурсионная практика и философия памяти в творчестве И. М. Гревса и Н. П. Анциферова//Отечественные записки. 2008. № 43. С. 311–339.

⁵² Анциферов Н. П. Біль і міф Петербурга. Пг., 1924. С. 34.

⁵³ Там само. С. 35. У цьому описі пейзажу автор використовує як пушкінські епітети («пишно, гордо»), так і епітети, пов'язані з неокласицистським образом Петербурга («урочисто-суворий характер пейзажу»). Пор. Добужинский М. В. Облик Петербурга//Звезда. 2003. № 5/<http://magazines.russ.ru/zvezda/2003/5/dobuzh.html>

⁵⁴ У цих характеристиках задіяні й інші антиномії міського міфу, на які ми вказували раніше.

⁵⁵ Слід сказати, що в історичній частині імена спадкоємців Петра згадуються епізодично та більшою мірою маркують історичні періоди, ніж є творцями міста. Пор. нижче про Александра І.

⁵⁶ Анциферов Н. П. Біль і міф Петербурга. Пг., 1924. С. 72.

⁵⁷ Там само. С. 76. Про ракування образу Євгенія в літературній культурі Срібного Віку див.: Осоват А. А., Тименчик Р. Д. «Печальну повесть сохранить...»: Об авторе и читателях «Медного всадника». М., 1985. С. 120–130, 148–149.

⁵⁸ Анциферов Н. П. Біль і міф Петербурга. Пг., 1924. С. 84.

⁵⁹ Там само. С. 70.

⁶⁰ Там само. С. 78.

⁶¹ Цікаво те, що розповідь про трагічну долю, твердження про «примарність» Євгенія, схоже, стає приводом для того, щоб відчуті примарність міста в цілому. Від історіософських роздумувань про пов'язану з цим образом «загальнолюдську проблему» Анциферов повертає читача/слухача до сприйняття ландшафту навколо: «Подивимось ще раз докруги. Як багато змінилося відтоді. Проносяться, підстрибуючи на крихкій бруківці, з різким гудінням автомобілі. Торохтять переповнені трамваї і часом над ними під проводом спалахує яскрава іскра. Гримлять повільні вози і швидкою ходою проходить нервовий, метушливий петроградець... Тут краще побувати в інший час, незалежно від екскурсії, у задумливу білу ніч, коли прозора сутінь, блиск безмісяцевий і “ясні сплящие громады / И светла адмиралтейская игла”, що прямо перед нами. У цій тиші порожніх вулиць виразніше прозвучить «зловісне передання» і ми, звільнені від розсосередженості вражень дня, сильніше відчуємо над собою владу місяця». Анциферов Н. П. Быль и миф Петербурга. Пг., 1924. С. 77–78.

⁶² Див., напр.: Рахматуллин Р. Две Москвы, или Метафизика столицы. М., 2008.

⁶³ Див., напр.: Лахманн Р. Город-фантазм: Образы Петербурга и Рима в творчестве Гоголя//Существует ли Петербургский текст? СПб., 2005.

⁶⁴ Калита С. П. Теория и история экскурсионного дела в России: Учебное пособие. Тула, 2004.

⁶⁵ Зокрема, цікаво те, що призупинення життя міста робить видимою історію, втілену в архітектурі та міському ландшафті.

Переклад з російської Миколи Зубкова

Boris STEPANOV

“The Arc of the Past”: City as an Object of the Historic Excursion

N. P. Antsiferov (1889–1958) was a famous Russian intellectual, one of the leaders of kraevedenie and one of the pioneers of Russian urban theory. One of the main themes of his work was the potential of using urban and literary experience in historical study. Referring to Antsiferov's book “True story and myth of Sfant Petersburg” (“Byl' i mif Peterburga”), this paper deals with the construction of urban history and interrelation between narration, spatial and visual experience within the framework of historical excursion. Analysis of the symbolical interpretation of the Saint Petersburg urban environment reveals the author's comprehension of the contemporary city, its contradictory nature and historical complexity.